

आचार्य सिद्धसेन दिवाकर

कवयः सिद्धसेनाद्या वयं च कवयोः मताः^९

मणयः पद्मरागाद्या ननु काचोऽपि मेचकः^{१०}

आचार्य सिद्धसेनांची स्तुती प्रत्येक आचार्यांनी केली आहे . हरिवंशपुराणात आचार्य जिनसेनांनी , तर आचार्य कल्याणकीर्तींनी यशोधरचरित्रात , श्रीहरिभद्रसूरींनी पंचवस्तुकमध्ये , तर श्री हेमचंद्राचार्यांनी अयोगव्यवच्छेदिकेत त्यांची स्तुती केली आहे . दिगंबर व श्वेतांबर दोन्ही संप्रदायात त्यांना मान्यता आहे . श्वेतांबरांनी त्यांना दिवाकर हे विशेषण लावलेले आहे .

आचार्य सिद्धसेन दिवाकर हे अत्यंत प्रभावशाली आचार्य होते . ते एक महान तार्किक होते . पं. जुगलकिशोर मुख्तार यांनी आपल्या “सन्मतिसूत्र और सिद्ध सेन” या लेखात त्यांच्याविषयी बरीच माहिती दिली आहे. त्यानुसार ‘सन्मतिसूत्र’ या ग्रंथाचे लेखक आचार्य सिद्धसेन दिवाकर हेच आहेत असे सांगितले आहे . ‘सन्मतिसूत्र’ याच ग्रंथाला श्वेतांबर लोक ‘सन्मतितर्क’ असे म्हणतात . पण हे सिद्धसेन कोण ? त्यांचे गुरु कोण ? ते कोणत्या काळात होऊन गेले , यासंबंधी मात्र निश्चित माहिती मिळत नाही . जैन आचार्यपरंपरेत अनेक सिद्धसेनाचार्य होऊन गेल्यामुळे मोठाच गोंधळ उडाला आहे .

त्यांच्या कालाच्या बाबतीतही अनेक प्रवाद आहेत . पंडित जुगलकिशोर मुख्तार यांनी अंतरपरीक्षणाच्या सहाय्याने त्यांचा काळ ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे . त्यासाठी आचार्य सिद्धसेनाच्या साहित्याच्या पाहणीद्वारे बाह्यप्रभाव , उल्लेखविशेष , ग्रंथातील विविध वाक्ये व त्याच ग्रंथात उल्लेखित विषयाचा अन्यत्र दिसणारा पडसाद , टीका , पैरमतखंडनपद्धती अथवा स्वमतमंडनपद्धती याशिवाय इतर ग्रंथकारांचे सिद्धसेनाचार्याविषयीचे त्यांच्या ग्रंथातून काढलेले उद्गार इ. बाबीच्या साहाय्याने काल-निर्णय करण्याचा प्रयत्न केला आहे .

पं. सुखलालजीना आचार्य सिद्धसेनांचा काल विक्रम संवत ५ वे शतक मानला आहे . त्यासाठी त्यांनी पूज्यपादाचार्य व निर्युक्तीकार भद्रबाहू यांच्या कालाचा आधार घेतला आहे . पण हा काल पं. जुगलकिशोरजीना मान्य नाही . पं. जुगलकिशोरजीनी सिद्धसेनाचार्याचा काळ ६ व्या किंवा ७ व्या शतकाचा उत्तरार्ध मानला आहे व त्याला सबल पुरावे दिले आहेत . ‘जैनसिद्धांत कोश’ या

ज्ञानपीठाने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथात त्याचा काळ इ. स. ५५० मानला आहे व ते श्वेतांबराचार्य असून ते ‘सन्मतीतर्क’ कर्ते आहेत असे म्हटले आहे .

त्यांना दिगंबरपंथीय मानणारा एक पक्षी आहे तर श्वेतांबर मानणारा दुसरा पक्ष आहे . दिगंबर ग्रंथातून त्यांच्यासंबंधी फारशी माहिती उपलब्ध नाही . श्वेतांबर ग्रंथातून मात्र बरीच माहिती मिळते.

त्यांची ग्रंथसंपदा - आचार्यांनी वेगवेगळी ग्रंथरचना केली आहे . पण आज ते सर्व ग्रंथ उपलब्ध नाहीत . स्तोत्ररचनाही केली आहे . तसेच द्वात्रिंशिकाचीही रचना केली आहे . आचार्यांनी लिहिलेला ‘सन्मतिसूत्र’ हा एकच ग्रंथ त्यांना श्रेष्ठ ठरविण्यास पुरेसा आहे . हाच ग्रंथ सन्मतितर्क , सन्मतिप्रकरण , सन्मतितर्क प्रकरण या नावाने ओळखला जातो . हा ग्रंथ म्हणजे जैन वाड्मयातील अनमोल रत्न आहे . तो संपूर्ण प्राकृत आहे . या ग्रंथाच्या अध्ययनाने साधूही सर्वदोषरहीत होतो . तीन खंडात या ग्रंथाची रचना केली आहे . नयकांड , जीवकांड आणि अनेकांतवाद अशी त्यांची नावे आहेत . पहिल्या नय कांडात नयविषयक सुंदर माहिती दिली आहे . द्रव्यार्थिक व पर्यायार्थिक कांडाचे सुंदर विवेचन केले आहे व बाकीचे नय या दोन प्रकारांचेच भेद आहेत असे म्हटले आहे . द्रव्यार्थिक नयात द्रव्य , मुख्य व सामान्य असते आणि पर्याय विशेष , गौण असतो आणि पर्यायार्थिक नयात विशेष मुख्य आणि सामान्य गौण असते . पर्यायार्थिक नयाच्या दृष्टीने सर्व पदार्थ नियमाने उत्पन्न होतात आणि नष्टी होतात . द्रव्य पर्यायाशिवाय आणि पर्याय द्रव्याशिवाय असू शकत नाही . उत्पाद , व्यय , धौव्य ही तिन्ही सत्त्रद्रव्याची लक्षणे आहेत . असे विवेचन केले आहे .

या विवेचनानंतर दुस-या विभागात द्रव्यार्थिक व पर्यायार्थिक हे दोन्ही नय एकमेकांना कसे पूरक आहेत , हे स्पष्ट केले आहे . एक नय जेव्हा दुस-या नयाची अपेक्षा न करता आपल्या विषयाला सतरु प्रतिपादनाचा आग्रह धरतो तो मिथ्या नय होय . या प्रकाराचे वर्णन ‘सन्मतिसूत्रात’ आचार्यांनी केले आहे . त्यांनी तर उत्तरावर्ती नयाची चर्चा करताना त्यांना देखील मूलनयाप्रमाणे दुर्गम व सुनय म्हटले आहे आणि कोणत्याही एका नयाचा आधार घेऊन संसार , सुख , दुखः , बंध आणि मोक्ष यांचे यथार्थ निरु पण करता येणार नाही , हे स्पष्टपणे सांगितले आहे . म्हणून जे नय परस्परांच्या आधाराने वस्तूचे निरु पण करतात ते सम्यग्दृष्टी नय आहेत आणि जे स्वतंत्रपणे आपलाच पक्ष सिद्ध करू इच्छितात , ते मिथ्यात्वदृष्टीनय होत . दुस-या जीवकांडात जीवतत्वाची चर्चा केली आहे . त्यावरोबरच ज्ञानचर्चाही केली आहे . म्हणून त्याला ज्ञानकांड म्हणावे असे पं .

बेचरदासजीचे म्हणणे आहे . पण ज्ञान आणि दर्शन हे दोन्ही जीवद्रव्याचेच असल्यामुळे त्याचे जीवकांड हेच नाव अधिक योग्य आहे , असे पं. जुगलकिशोर मुख्तार यांचे मत आहे .

तिस-या कांडाला आचार्यांनी काही नाव दिले नाही पण डॉ. पी. एल. वैद्य यांनी त्याला अनेकांतवादाकांड असे नाव दिले आहे . आणि तेच योग्य आहे असे बहुतेकांचे मत आहे . कारण या कांडात अनेकांत दृष्टीने विचार केला आहे . या ग्रंथात एकूण १६७ गाथा आहेत . या कांडातही आचार्यांनी वेगळ्याच दृष्टीकोनातून नय चर्चा केली आहे . जितक्या वचनपद्धती आहेत तितक्याच नयवादपद्धती आहेत व जितके नयवाद आहेत तितकीच जैनेतरनयपद्धती आहे . त्यातच आचार्यांनी जैनेतरनयपद्धतीचीही माहिती दिली आहे . कपिलाच्या सांख्यदर्शनात द्रव्यार्थिक नयाला महत्व दिले आहे . बुद्धदर्शनात परिशुद्ध पर्यायनयाला महत्व दिले आहे . कणादाने आपल्या वैशेषिकदर्शनात दोन्ही नयांना मान्यता दिली आहे . याविषयीची माहिती गाथा नं. ४६ ते ४९ मध्ये दिली आहे . वरील दर्शनात सांगितलेल्या नयात एकांतिकता आहे म्हणून स्याद्वाद - अस्यादवाद या दोन्ही दृष्टीने त्याचा विचार झाला तर सम्यग्दर्शनाची प्राप्ती होईल .

आचार्य सिद्धसेनांनी परमताचे खंडन करू न जैनदर्शनानुसार आलेली नयपद्धतीच श्रेष्ठ आहे , हे उत्कृष्टरीतीने पटवून दिले आहे . कारण जैन दर्शनात समन्वयदृष्टी आहे . स्यात्वादनयात समन्वयाचा आधार घेतल्यामुळे सर्वांना एकत्र आणण्याचे कार्य अनेकांत वादामुळेच झालेले आहे . म्हणून त्याचे महत्वही मोठे आहे . आचार्य अमृतचंद्र व आचार्य समंतभद्र यांनी याच मताचा पुरस्कार केला आहे .

त्यांचा हा ग्रंथ अत्यंत श्रेष्ठ व अनमोल आहे . जैनधर्माचा अभ्यास करणा-यांना तर हा उपयोगी आहेच , पण तौलनिक अभ्यास करण्यासाठी जैनेतरांना देखील हा उपयोगी आहे .

आचार्य सिद्धसेन दिवाकर यांचे आई-वाप , गुरु यासंबंधी फारशी माहिती उपलब्ध नाही . पण त्यांच्याविषयी एक दंतकथा प्रसिद्ध आहे .

एकदा आचार्य विहार करत असताना जंगलातून जात होते . तेथे एका झाडाच्या ढोलीत पाखरांची ये-जा चालू होती . ते पाहून त्या पोकळीत काय आहे , असावे याचे त्यांना कुतुहल वाटले . त्यांनी हात घातला तर काहीतरी घडू वस्तुचा स्पर्श त्यांच्या हाताला झाला . त्यांनी ती वस्तु बाहेर काढली तर ती एक पोथी होती . ती चाळत असता त्यांच्या लक्षात आले की तो ग्रंथ तांत्रिक स्वरू पाचा आहे . त्यात अनेक प्रकारचे गूढ मंत्र आहेत . त्यांनी तो बराचसा मुखोदगत केला व अनेकांचे दुःख दूर केले . असेच विहार करीत असता ते एका राज्यात आले . त्या ठिकाणी सर्वत्र उदासीनतेची छाया पसरली होती . चौकशी केली असता , त्या राजाचा एकुलता एक पुत्र मृत्युशाय्येवर

पडून असल्याचे त्यांना समजले . ते राजवाड्यात गेले . त्यांनी त्या मरणोन्मुख राजकुमाराला पाहिले व राजाला सांगितले , राजा मी या कुमाराला बरे करतो . पण एक अट आहे , तू जैनधर्माचा स्वीकार केला पाहिजे . राजाने विचार केला , आपण इतके प्रयत्न केले , राजवैद्यांनी हात टेकले , पण राजकुमाराच्या प्रकृतीत फरक पडला नाही . आचार्याच्या प्रयत्नांना यश आले तर राज्याचा वारस तर बरा होईल . कुमार बरा झाला तर जैन धर्म स्वीकारायला काय हरकत आहे . त्याने होकार दिला . आचार्यांनी थोडीशी पांढरी मोहरी मागवली . ती मंत्रून राजकुमाराच्या सभोवती टाकण्यास सांगितली आणि काय आश्चर्य ? मोहरी आजूबाजुला टाकल्या बरोबर कुमार झोपेतून जागा झाल्यासारखा एकदम उटून बसला . सर्वजण आश्चर्यचकित झाले . राजाने जैनधर्माचा स्वीकार केला . राजाने त्यांना अतिशय थाटात ठेवले . राहण्यासाठी चांगला महाल दिला . जाणायेण्यासाठी पालखी दिली . सेवेसाठी लवाजमा दिला . रोज पालखीतून आपल्या लवाजम्यासहित ते राजदरबारात जात , तेव्हा त्यांचा थाट बघण्यासारखा असे .

आ. सिद्धसेनाच्या गुरुं ना जेव्हा हे हळ्ळले तेव्हा त्यांनी आचार्यांना परत बोलावले आणि आपल्यासारख्या साधूंचे हे काम नाही . तुम्ही मंत्रतंत्राचा प्रयोग करू नका व पोथी जाळून टाका अशी आज्ञा केली . गुरु च्या आज्ञेने आचार्यांनी पोथी जाळून टाकली . पण अत्यंत मेधावी आणि एकपाठी असल्यामुळे त्यांना त्यातील बरेचसे मंत्र पाठ झाले होते.

यानंतर गुरु च्या आज्ञेने त्यांनी ग्रंथरचना केली . याच काळात , त्याच्या उपकृत राजावर परचक्र आले . राजाने एक घोडेस्वार आचार्यांकडे तातडीने पाठविला व आपले रक्षण करण्याची विनंती केली . आचार्यांनी गुरु च्या आज्ञेप्रमाणे स्थानत्याग करता येत नव्हता म्हणून त्यांनी पांढरी मोहरी मंत्रून दिली व ज्या ठिकाणी शत्रूसैन्य उभे होते , त्याच्यासमोर ती मोहरी पसरू न टाकण्यास सांगितले . त्याप्रमाणे त्या घोडेस्वाराने ती मोहरी पसरू न टाकली . तेव्हा त्या प्रत्येक मोहरीतून एक एक सैनिक निर्माण झाला व त्यांनी शत्रूंचा निःपात केला . तेव्हापासून त्या राजाची आचार्याविषयी व जैनधर्माविषयी श्रद्धा अधिकच दृढ झाली .

अशी ही दंतकथा आचार्याविषयी प्रसिद्ध आहे .

आचार्य भट्टालंक

आचार्य भट्टालंक हे अतिशय प्रकांड पंडित , धुरंधर शास्त्रार्थी व उत्कृष्ट विचारक होते . त्यांच्या काळात बौद्ध धर्माचे प्राबल्य वाढलेले होते . त्यामुळे जैन आचार्यांना आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी तर्काचा आधार घेऊन वादविवाद करू न , तर्काच्या आधारे आपले महत्व पठवून घ्यावे लागे . त्यासाठी सतत प्रयत्न करावा लागे . म्हणून त्या काळच्या आचार्यांना जागरू क रहावे लागे आनि अशा या आचार्यांत भट्टालकांचे स्थान सर्वश्रेष्ठ आहे . त्यांनी जैन न्यायाला चांगले स्वरू प दिले . त्या आधारानेच पुढील आचार्यांनी आपली न्याय ग्रंथरचना केली . ते दिगंबर संप्रदायी असले तरी श्वेतांबरांनाही पूजनीय होते . अनेक विद्वान त्यांना मानत असत . त्यांना जैन न्यायाचे सर्जन असे म्हटले जाते . त्यांच्या न्यायग्रंथाचा श्वेतांबर व दिगंबर दोन्ही पंथांनी कसलाही भेदभाव न करता पूर्णपूर्णे स्वीकार केला आहे . त्यांच्या नावावरू न या न्यायाला ‘अकलंक न्याय’ असे म्हटले जाते . सिद्धसेनानंतर आचार्य अकलंकांनीच जैन वाड्मय समृद्ध केले आहे . भारतीय साहित्याच्या चमकणा-या ता-यामध्ये यांना महत्वाचे स्थान आहे . त्यांच्यापुढे अनेक विद्वान नतमस्तक होतात .

भट्ट अकलंक

हे महान आचार्य असले तरी त्यांच्या जीवनाविषयी फारशी माहिती सापडत नाही . जी माहिती मिळते , ती केवळ दंतकथाद्वारे किंवा आख्यायिका किंवा इतर ग्रंथातून आलेल्या उल्लेखावरू नच मिळते . त्यामुळे त्याच्यावर किती विश्वास ठेवावा हा प्रश्नच आहे . यांच्या नंतरही अकलंक नावाचे बरेच आचार्य होऊन गेलेत . त्यांनीही अनेक ग्रंथांची रचना केली . पण ती एकाच अकलंकानी केली की अनेकांनी याचा स्पष्ट पुरावा मिळत नाही . आचार्यांचे नाव अकलंक देव असून भट्ट ही त्यांना मिळालेली उपाधी असावी , असेही मत प्रचलित आहे . उदा. कुमारील भट्ट , भट्ट प्रभाकर इ.

आचार्य भट्टाकलंक यांच्या जीवनाची थोडीबहुत माहिती प्रभाचंद्राने रचिलेल्या कथाकोष , ब्रह्मचारी नेमिदत्त यांच्या कथाकोषामधून तसेच कानडी भाषेतील राजावली ग्रंथातून मिळते .

आचार्य अकलंकाची जन्मभूमी ही मान्यखेट असून तेथील राजा शुभतुंगाचे मंत्री पुरुषोत्तम यांचे ते पुत्र होते . तत्वार्थराजवर्तीकामधील श्लोकावरू न ते राजपुत्र असावेत असे म्हटले आहे .

जीयाच्चिरमकलंकब्रह्मा लघुब्बनृपतिवरतनयः^९

अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविद्यः प्रशस्तजनहृद्यः^{१०}

यावरु न दक्षिणेकडील लघुहब्ब नावाच्या राजाचे ते पुत्र असावेत.

‘राजावली’ त सांगितलेल्या कथेत ते कांची येथील जिनदत्त ब्राह्मणाचे पुत्र होते , असे म्हटले आहे . त्याकाळी कांची हे एक मोठे विद्यापीठ होते . येथेच आचार्य समंतभद्रांनी भेरी ताडन केले होते . त्यावेळी या भागात बौद्ध धर्माचे अतिशय प्राबल्य होते . या कांची नगराच्या आसपासच द्रविड राजा लघुहब्बाचे राज्य असून तेथेच अकलंकाचा जन्म झालेला असावा .

बौद्धपीठाप्रमाणे जैनराजांनी अनेक ठिकाणी आपली विद्यापीठे उभारली असावीत . पण त्यांचा फारसा उल्लेख मिळत नाही . संसारापासून विरक्त जैन आचार्य जंगलातच रहात असावेत आणि तेथेच विद्यार्थी त्यांच्याकडे शिकण्यासाठी रहात असावेत असा तर्क करण्यास हरकत नाही . अकलंकांचे धार्मिक शिक्षण असेच झाले असावे .

कथाकोशात अकलंकासंबंधी कथा अशी आहे . एकदा अष्टान्हिक पर्वात अकलंकाचे मातापिता त्यांच्या बंधु-निष्कलंकासह त्यांना घेऊन गेले . आठ दिवस धर्मोपदेश ग्रहण करू न मातापित्यांनी ब्रह्मचर्य व्रत धारण केले . पुत्रांनादेखील त्यांनी ब्रह्मचर्यव्रत दिले . दोघे भाऊ वयात आल्यावर मातापित्यांनी त्यांचा विवाह करण्याचे ठरविले . पण दोघांनीही त्याला विरोध करू न ब्रह्मचारी राहण्याचे ठरविले .

विद्याभ्यासासाठी बौद्ध गुरु भगवद्वास यांच्या आश्रयाला दोघेही भाऊ गेले . जैन असूनही आपण बौद्ध आहोत असे त्यांनी भासवले . एकदा त्यांचे गुरु सप्तभंगी संबंधी शिकवत असता , अर्धवट पाठ सोडून गेले . तेव्हा अकलंकांनी विद्यार्थ्यांना व्यवस्थित तो पाठ समजवून दिला . ही गोष्ट गुरु च्या ध्यानी येताच , अकलंक जैन आहे व त्याचा जैनधर्माचा अभ्यास झाला आहे , हे गुरु समजून चुकले . त्यांनी एक जैन मुर्ती तयार करू न ती ओलांडण्यास सांगितले . तेव्हा अकलंकांनी त्या मुर्तीवर एक धागा ठेवून ओलांडली . रात्री सर्व जण झोपल्यावर प्रत्येक विद्यार्थ्याजवळ एकेक सैनिक उभा करू न जमिनीवर भांडी आपटून मोठा आवाज केला . तेव्हा या दोघा भावांनी पंचणमोकाराचा जप केलेला त्या सैनिकांनी पाहिला . आता आपल्या जीवितास धोका आहे हे जाणून दोघेही पळले . घोडेस्वारांनी त्यांचा पाठलाग केला , तेव्हा अकलंकाचे पांडित्य , विद्वता जाणून हा जिवंत राहिला तर जैनधर्माचे मोठे काम करील म्हणून निष्कलंकाने त्याला तब्यात लपण्यास सांगितले . अकलंक वाचला . पण निष्कलंक मात्र सैन्याकडून मारला गेला .

राइस यांनी वेगळीच कथा सांगितली आहे . अकलंक एवढा विद्वान कसा म्हणून त्याच्या गुरु ने तो झोपला असता , त्याच्या छातीवर बुद्धाचा हात ठेवला . त्यावेळी तो एकदम जागा होऊन

‘जिनसिद्ध’ असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघाले , तेव्हा तो जैन असल्याचे त्याच्या गुरु ला कळाले म्हणून तो पळून गेला .

तिस-या एका कथेत असे सांगितले आहे की गुरु एकदा पाठ शिकवित असता बाहेर गेले तेव्हा अकलंकाने त्यांच्या हस्तलिखित पुस्तकात ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राणि मोक्षमार्गः’ असे लिहून ठेवले . तेव्हा तो जैन असल्याचे गुरु ला कळले व त्याने त्याला ठार मारण्याचा निश्चय केला , तेव्हा त्याला धोब्याच्या कपड्याच्या गाठोड्यात लपवून बाहेर काढण्यात आले . नंतर ते दीक्षा घेऊन सुधापूर येथे देशीयगणाचे आचार्य झाले .

या वेगवेगळ्या आख्यायिकावरु न एकच गोष्ट निश्चित होते की त्यांनी जैन असल्याची गोष्ट लपवून बौद्ध गुरु जवळ बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला आणि त्यामुळे त्यांच्यावर प्राणसंकट आले होते . या सर्व गोष्टीना ऐतिहासिक पुरावा मिळत नाही .

त्यावेळी भारतात बौद्ध धर्माचा प्रसार खूप झालेला होता . त्यांना राजाश्रयही मिळालेला होता . त्यामुळे त्यांचे गुरु आपले महत्व वाढविण्यासाठी इतरांना वादविवादाला आव्हान देत . अशा अनेक बौद्धगुरुं ना आचार्य अकलंकांनी आपल्या विद्वत्तेने आपल्या तार्किक विचारसरणीने वादात हरविल्याचा उल्लेख सापडतो . त्यामुळे त्यांना ‘तार्किकलोकमस्तकमणि’ ‘इतरमतावलंबीवादिरु पी’ ‘सकलतार्किकचूडामणि मरीचि मेचकित चरणनखकिरणो’ भगवान भट्टालकलंकदेव अशा विशेषणांनी गौरविले आहे . यावरु न ते अत्यंत विद्वान आणि इतरांची मते खोडून काढण्यात अतिशय तरबेज होते , हे सिद्ध होते .

आ. भट्टालकांच्या काळासंबंधीही असेच मतभेद आहेत . राजा शुभतुंगाच्या मंत्र्याचे ते पुत्र आहेत , ही गोष्ट इतिहासाकारांनी मान्य केली आहे . डॉ. के बी. पाठक यांनी अकलंकांना पहिल्या कृष्णराजाच्या काळातील म्हणजे इ. स. ७५० हा काळ निश्चित केला आहे . पं. नाथूराम प्रेमीनी याच आधारावर त्यांचा काल वि. सं. ८१० ते ८३२ हा मानला आहे . ‘जैत लक्षणावली’ या ग्रंथात इ. स. ७२० ते ७८० (वि. सं. ७७७ ते ८३७) हा काळ मानला आहे . ‘जैनसिद्धांतकोश’ मध्ये अकलंकांचा काल इ. स. ६६० ते ६८० हा मानला आहे . या सर्व गोष्टीवरु न त्यांचा काल इसवीसनाच्या ७ व्या व ८ व्या शतकाचा असावा .

आ. अकलंकांच्या विद्वत्तेचा , बुद्धीमत्तेचा लेखनशैलीचा परिचय त्यांच्या ग्रंथाचे अवलोकन केल्याशिवाय होत नाही . त्यांचे गद्यपद्यलेखन सूत्रात्मक पद्धतीचे आहे . गागरमे सागर या पद्धतीने थोडक्यात मोठ्यात मोठा गहन विषय मांडला आहे . स्वतःच्याच ग्रंथावर त्यांनी भाष्य लिहिले आहे .

पण ते इतके किलष्ट आहे की मोठमोठ्या आचार्यांना देखील ते कठीण वाटले . त्यांच्या साहित्यावर अनंतवीर्यांनी आणि स्याद्‌वादविद्यापती विद्यानंद यांनी टीका लिहिली आहे .

आचार्य अकलंकांची साहित्यरचना दोन प्रकारची आहे . एक म्हणजे पूर्वाचार्यांच्या ग्रंथावर त्यांनी लिहिलेले भाष्य व दोन , स्वतंत्र रचना . पहिल्या प्रकारात तत्वार्थराजवार्तिक व अष्टशती या दोन ग्रंथाचा समावेश आहे . दुस-या प्रकारात लघीयस्त्रय , न्यायविनिश्चय , सिद्धिविनिश्चय , प्रमाणसंग्रह , स्वरू पसंबोधन , बृहत्‌त्रय , न्यायचूलिका , अकलंकस्तोत्र , अकलंक प्रायश्चित आणि अकलंकप्रतिष्ठापाठ या ग्रंथांचा समावेश आहे .

तत्वार्थराजवार्तिक

आ. उमास्वामीनी लिहिलेल्या तत्वार्थसूत्रावरील हे भाष्य आहे . दिगंबर मतप्रणालीप्रमाणे या ग्रंथात सात तत्वांचे विवेचन केले आहे . हा ग्रंथ १० अध्यायात विभागला असून त्याची टीकाही दहा अध्यायातच आहे . या ग्रंथाचीही भाषा प्रौढ आणि गहन असून आचार्यांनी दार्शनिक , सैद्धांतिक व महान व्याकरणकार अशी भूमिका घेतलेली आहे . अष्टशती , आ. समंतभद्रांच्या आप्तमीमांसा या ग्रंथावरील हे भाष्य असून यात ८०० श्लोक आहेत म्हणून त्याला अष्टशती असे म्हटले आहे . स्वामी विद्यानंदनी या अष्टशतीवर ‘अष्टसहस्री’ टीका लिहिली आहे व अष्टशतीतील रहस्य स्पष्ट केले आहे . यात बौद्ध , चार्वाक , मीमांसक यांच्या एकांतवादावर टीका करू न अनेकांतवादाचा पुरस्कार केला आहे .

लघीयस्त्रय -

यात ७८ कारिका असून हा ग्रंथ सहा परिच्छेदात विभागला आहे . या ग्रंथाची रचना अष्टशतीतील विषयाशी मिळतीजुळती आहे .

न्यायविनिश्चय

या ग्रंथात तीन प्रकरणे असून त्यात प्रत्यक्ष , अनुमान , प्रवचनप्रमाण याचे विवेचन केले आहे . कारिकांची संख्या ४८० आहे . पहिल्या प्रस्तावात बौद्ध विकल्प लक्षण , विज्ञानवाद , नैरात्म्यवाद , परमाणुवाद , यावर टीका केली आहे . . तसेच सांख्य व नैत्यायिकांच्या मताचे खंडन केले आहे . दुस-

या प्रस्तावात साध्य , साधन , हेत्वाभास , प्रत्यभिज्ञा , तर्क व जाती व वाद यांचे सुंदर विवेचन केले आहे . जीवस्वरू पाच्या चैतन्याबाबत चार्वाक व वैशेषिकांच्या मताचे खंडन केलेले आहे . तिस-या भागात मोक्ष व सर्वज्ञाचे विवेचन करू न बौद्धाच्या ब-याच गोष्टीचा उपहास केला आहे .

सिद्धिविनिश्चय यात १२ प्रस्ताव असून प्रत्यक्षसिद्धि , सविकल्प सिद्धि , प्रमाणोत्तरसिद्धि , जीवसिद्धि , जल्पसिद्धि , हेतुलक्षणसिद्धि , शास्त्रार्थसिद्धि , सर्वज्ञसिद्धि , शब्दसिद्धि , अर्थनयसिद्धि , शब्दनयसिद्धि , व निक्षेपसिद्धि , अशी प्रकरणे आहेत .

याशिवाय प्रमाणसंग्रह , बृहत्‌त्रय , अकलंकस्तोत्र इ. अनेक रचना आचार्य अकलंकाच्या आहेत .

एकंदर आचार्य अकलंकाचे व्यक्तित्व पाहिले तर जैन न्याय साहित्यातील ते एक असामान्य विद्वान होऊन गेले , यात शंका नाही . त्यांचे तर्काणि विचार प्रणाली अनुपम होती . अत्यंत थोड्या शब्दात विपुल असे तत्त्वज्ञान त्यांनी सांगितले आहे . त्यांची ग्रंथरचना विचारप्रवण आणि संशोधन प्रवण आहे . शब्द न शब्द अर्थप्रचूर आहे . ते दार्शनिक तर होतेच पण उपहासगर्भ लिखाणातही त्यांचा हातखंडा होता . बौद्ध मताचे खंडन करणे ही त्या काळाची गरज होती . आणि आचार्यांनी ती अत्यंत कलात्मकतेने पूर्ण केली आहे . त्यांच्या अवर्णनीय ग्रंथसाहित्यातून त्यांची विद्वत्ता आत्मविश्वास , प्रभावीपणा व वैचारिकता यांचा पदोपदी प्रत्यय येतो . म्हणून त्यांचे कार्यही मेरु पर्वताप्रमाणे विशाल व उत्तुंग आहे .

आचार्य रविषेण

आचार्य रविषेणांनी ‘पद्मपुराण’ नावाच्या अप्रतिम ग्रंथाची रचना करू न आपले नाव अजरामर केले आहे . एकाच ग्रंथाने त्यांनी साहित्याच्या प्रांगणात धूवता-याचे स्थान मिळविले आहे . त्यांचा हा ग्रंथ अत्यंत प्राचीन व श्रेष्ठ समजला जातो .

इतर अनेक आचार्याप्रमाणे आ. रविषेणाची देखील माहिती मिळत नाही . त्यांच्या ग्रंथातही त्यांनी स्वतःसंबंधी काही माहिती दिलेली नाही . आ. रविषेण हे अर्हन्मुनीचे शिष्य लक्ष्मणमुनि यांचे शिष्य होते . अर्हन्मुनीचे गुरु दिवाकर होते . त्यांच्या नावाला सेन हा प्रत्यय लावल्यामुळे ते सेनसंघाचे असावेत असा अंदाज व्यक्त केला जातो .

उद्योतनसूरीनी लिहिलेल्या कुवलालयमाला ग्रंथात पञ्चपुराणाची स्तुती केली आहे . पुन्नाटसंघीय जिनसेनानेही आपल्या हरिवंशपुराणात रविषेणाच्या पञ्चपुराणाची स्तुती केली आहे . तो काळ इ. स. ८४० चा होता . जैन लक्षणावलीमध्ये पञ्चपुराण हा ग्रंथ इ. स. ७३३ मध्ये लिहिल्या गेल्याचा उल्लेख आहे . भारतीय ज्ञानपीठाने प्रसिद्ध केलेल्या जैनसिद्धांतकोषमध्ये रविषेणाचा काल इ. ६४३ ते ६८३ हा दिला आहे . आणि ते सेनसंघाचे असल्याचा उल्लेख करू न सेनसंघाची माहिती दिली आहे . सेनसंघाची स्थापना अर्हत्बलीने वीरनिर्वाण संवत ५९३ मध्ये केली होती . त्याच्या गुर्वावलीमध्ये रविषेणाचा उल्लेख आहे . याशिवाय जास्त माहिती उपलब्ध नाही . जैन साहित्यात या ग्रंथाला मानाचे स्थान आहे . यात रामाचे चरित्र आहे . हा ग्रंथ विविध घटनांनी युक्त असून अतिशय रोचक आहे . यातील कथेचा नायक पञ्च म्हणजे राम आहे . त्याच्या जन्मापासून मुक्तीपर्यंतच्या सर्व घटनांचा यात उल्लेख आहे . ही ग्रंथरचना जैन धर्माला अनुकूल अशी अहिंसात्मक आहे . आदर्श माता , आदर्श पिता , आदर्श बंधू , आदर्श राजा यांची उदाहरणे चरित्राने घालून दिली आहे .

रावणाचे चित्रही यात चांगलेच रंगवले आहे . रावण विद्वान , बलाढ्य , पराक्रमी व व्रतपालन करणारा होता . सीताहरण प्रकरण सोडले तर रावण हा चारित्र्यसंपन्न आणि शुद्ध होता असे वर्णन आहे . अंजना पवनंजयाची कथा व मारू तीच्या जन्माचेही यात वर्णन आहे.

श्रीराम हे जैनांचे आठवे बलभद्र व लक्ष्मण हे आठवे नारायण मानले गेले आहेत . स्वयंभू कवीने ‘पञ्चचरित्र’ या आपल्या ग्रंथात आ. रविषेणाविषयी लिहिताना असे म्हटले आहे , ही रामकथारू पी नदी भ. महावीराच्या मुखातून निघाली . या वाहणा-या नदीला गणाधरांनी पाहिले व गुणालंकृत धर्माचार्यांनाही ती पाहिली . नंतर प्रभव मुनिराजांनी तिचे अवलोकन केले . पुनः त्या रामकथारू पी नदीला अनुत्तरवादी कीर्तीश्वर व रविषेण आचार्यांनी पाहिले व स्वयंभूदेव कवीने त्या रामकथारू पी नदीत अवगाहन केले .

आचार्यांनी या ग्रंथात पराकाष्ठेची रोचकता आणून त्या कथेला हिमगिरीतून वाहत येणा-या मंदाकिनीसारखे ओघवती केलेले आहे . एकदा हातात घेतल्यावर पूर्ण वाचल्याशिवाय तो ग्रंथ हातावेगळा करावासा वाटत नाही . यातच चरित्रकाराची थोरवी दिसून येते .

महान आध्यात्मिक टीकाकार

आचार्य अमृतचंद्र

आचार्य कुंदकुंदाच्या ग्रंथाचे भाष्यकार आणि आ. उमास्वामीच्या तत्वार्थसूत्रावर टीका करणारे आचार्य अमृतचंद्र सूरी हे एक अतिशय विद्वान , समीक्षक आणि विचारवंत आहेत . त्यांच्या मातापित्याविषयी किंवा त्यांच्या गुरु विषयी काहीच माहिती मिळत नाही . ग्रंथाच्या शेवटी असलेल्या प्रशस्तिमध्ये सुद्धा त्यांनी आपली काहीच माहिती दिली नाही . एका ग्रंथाच्या शेवटी मात्र त्यांनी म्हटले आहे . “वर्णानी पदे तयार होतात . पदांनी वाक्ये आणि वाक्यांनी शास्त्र तयार होते .” यातून त्यांची प्रसिद्धपराड्मुखताच स्पष्ट होते .

त्यांनी आपल्या ग्रंथातून मंगलाचरणमध्ये मंगलस्वरूप प जिनेंद्राची ज्ञानज्योत सतत जळत राहण्याची भावना प्रकट केली आहे . ते आध्यात्मवादी होते . त्यांनी कुंदकुंदांच्या समयसार . (प्राभृत) प्रवचनसार , पंचास्तिकाय या आध्यात्मिक ग्रंथावर टीका लिहिली आहे . तसेच तत्वार्थसूत्र या सूत्रमय ग्रंथाचा पद्यानुवाद केला आहे . त्यावरूप न त्यांचा अनेकांतवादाचा सखोल अभ्यास दिसून येतो . अनेकांतवादाला परमागमाचे बीज मानून एकांतवादांचा समन्वय करणारे म्हटले आहे . अनेकांतवादाचे विश्लेषण त्यांनी अतिशय पांडित्यपूर्ण केले आहे . त्यामुळे काही ठिकाणी त्यांची भाषा थोडी कठीणही झाली आहे . त्यांची रचनाशैली प्रगल्भ आणि चित्ताकर्षक वाटते .

वर सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या काळविषयी व जीवनाविषयी माहिती मिळू शकत नाही . पं. आशाधरांनी आपल्या भव्य कुमुदचंद्रिका टीकेत त्यांचा ठाकूर असा उल्लेख केला आहे . ‘एतच्च विस्तरेण उक्कुरामृतचंद्रसूरिविरचितसमयसारटीकाआं द्रष्टव्यम्’ (पृष्ठ ५८८) अर्थात उक्कुर आणि ठाकूर हे एकच आहे . त्यामुळे त्यांचा जन्म ठाकूर घराण्यात झाला असावा असे मानण्यास हरकत नाही . आ. शुभचंद्रांनी आपल्या ग्रंथात त्यांचा उल्लेख केला आहे . त्यामुळे ते शुभचंद्राच्या आधीच्या काळात होऊन गेले . असे मानावे लागेल . यावरूप न त्यांचा काळ विक्रम संवत १२ व्या शतकाच्या सुमारास मानावा लागेल .

अपभ्रंश भाषेतील ‘प्रद्युम्न चरित’ मध्ये आ. अमृतचंद्र सूरी यांच्यासंबंधी थोडीशी माहिती मिळते . ते मलधारी माधवचंद्राचे शिष्य होते . एकदा विहार करीत करीत ते बांभणवाडा नावाच्या नगरात आले होते . त्यांच्याच प्रेरणेने सिंह कवीने प्रद्युम्न चरित्राची रचना केली . येथील राजा गुहीलवंशी क्षत्रिय असून मालवनरेश बल्लाळाचा मांडलिक होता . या बल्लाळाचा चालुक्य कुमारपालाने पराजय

केला . कुमारपालाचा काळ विक्रम संवत् १२२९ असा मानला आहे . म्हणून प्रद्युम्नचरित्राचा रचनाकाळ आणि आ. अमृतचंद्राचा काळ तोच आहे असे मानता येईल .

डॉ. ए. एन. उपाध्ये यांच्या मतानुसार आ. अमृतचंद्राचार्यांचा उल्लेख कोणत्याही शिलालेखात सापडत नाही . त्यांनी काही उतारे आ. सिद्धसेनापासून घेतले आहेत . म्हणून त्यांचा काळ ७ व्या शतकातील नसावा .

काळ कोणताही असला तरी त्यामुळे त्यांच्या आध्यात्मिक ज्ञानात विंचा विद्वत्तेत फरक पडत नाही . त्यांनी आचार्य कुंदकुंदाचे आध्यात्मिक ज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत पोचविले , ही त्यांची मोठीच कामगिरी आहे . त्यांची ग्रंथसंपत्तीही विषूल आहे . १) पुरुषार्थसिद्ध्युपाय २) तत्वार्थसार ३) लघुतत्त्वस्फोट ४) समयसाराची आत्मख्याति टीका ५) प्रवचनसार टीका ६) पंचास्तिकायटीका

१) पुरुषार्थसिद्ध्युपाय - या ग्रंथात आचार्यांनी मनुष्याचा पुरुषार्थ आणि तो प्राप्त करण्यासाठी करण्याचे उपाय वर्णन केले आहेत . त्यांनी आपल्या बुद्धिद्वारे जिनधर्माचा जो प्रगाढ अभ्यास करू न पुरुषार्थ मिळविला , त्याचेच अत्यंत प्रासादिक भाषेत वर्णन केले आहे . हाग्रंथ त्याची स्वतंत्र रचना आहे . यात त्यांनी पाच अधिकार (विभाग) केले असून त्यांची नावे सम्यग्दर्शनाधिकार . सम्यग्ज्ञानाधिकार , सम्यक्क्वारित्याधिकार , सल्लेखनाधिकार व चरित्राधिकाराचे वर्णन केले आहे . जैनांच्या सर्व आचार , बारा व्रते , रत्नत्रय व सल्लेखना याचे सविस्तर वर्णन केले आहेत . यात पुरुष , चिदात्म्याला म्हटले असून तो स्पर्शविरहीत असून ज्ञानाराधनेत मग्न असतो . उत्पाद - व्यय - धौव्य या द्रव्यलक्षणांनी तो युक्त असतो . कर्मचेतना , ज्ञानचेतना व कर्मफलचेतनानी तो युक्त असतो . विकाररहीत राहून ज्ञायकरू प व चैतन्यरू प धारण करणे हीच पुरुषार्थाची सिद्धी होय , असे त्यात म्हटले आहे . पुरुष व चिदात्मा याचे ते रू पक आहे .

लघुतत्त्वस्फोट - यालाच शक्तिमणिकोश असेही म्हणतात . हा ग्रंथ बरीच वर्षे दिगंबर संप्रदायाला माहित नव्हता . त्याची एक ताडपत्राची प्रत अहमदाबाद येथील श्वेतांबर मंदिराच्या भांडारात सापडली . यात ६२५ श्लोक आहेत . यात आचार्यांनी जैन तत्वांचे व अनेकांताचे सरस विवेचन केले आहे . भाषा पांडित्यपूर्ण असल्यामुळे थोडी कठीण झाली आहे . सुरुवातीच्या विनयावलीत २४ तीर्थकर्तांची नावे असून सत्-असत् , द्वैत-अद्वैत , नित्य-अनित्य या गोष्टीच्या वर्णनाने

अनेकांतवादाची जिननामावलीत गुंफण केली आहे . आत्मख्याती टीका ही समयसारावरील टीका आहे . प्रवचनसारावरील तत्त्वदीपिका , पंचास्तिकायावरील तत्त्वप्रदीपिका याही टीका आहेत .

अमृतचंद्राचार्य हे गद्यापेक्षा पद्य कवी म्हणूनच अधिकच प्रभावशाली आहेत . त्यांची भाषाशैली प्रासादिक आहे . त्यांचा

तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास असल्यामुळे त्यांना अनेकांतवादाचे अत्यंत आकर्षण होते . त्यामुळे त्याचे विवेचन अतिशय उत्तम रीतीने झाले आहे . त्यांचा ‘समयसार कलश’ हा ग्रंथ गेयरचना रू पाचा आहे . त्यांच्या भाषाशैलीचा प्रभाव त्यांच्यानंतर झालेल्या जयसेन व पद्मप्रभदेव यांच्यावर पडलेला आहे . ‘शांतरसाच्या मदतीने आध्यात्माचा महान आशय या आचार्यांनी अतिशय सुंदर भाषेत व्यक्त केला आहे . त्यांचे हे ऋण कोणताही जैन माणूस कधीच विसरू शकणार नाही.’

तत्त्वार्थसार - ही तत्त्वार्थसूत्रावरील पद्यात्मक स्वतंत्र व्याख्या आहे . तो अनुष्टुभ छंदात लिहिला आहे . दिगंबर व श्वेतांबर दोन्ही संप्रदायांना तो मान्य आहे . यात सात तत्त्वे जीवतत्त्व , अजीवतत्त्व , आस्रव बंध , संवर , निर्जरा आणि मोक्ष यांचे वर्णन आहे .

महाकवी आचार्य जिनसेन

आचार्य जिनसेन हे आदिपुराणाचे कर्ते म्हणून प्रसिद्ध आहेत . त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली . पण त्या सर्वात आदिपुराण हे महाकाव्य अतिशय प्रसिद्ध आहे . म्हणून ते आदिपुराणकार जिनसेनाचार्य म्हणूनच ओळखले जातात . आ. जिनसेन हे आचार्य वीरसेनाचे शिष्य होत . हरिवंशपुराणकर्ते आ. जिनसेनापासून वेगळे आहेत .

यांचा जन्मही दक्षिणेकडील कांचीपुरमच्या आसपासचा असावा . त्यावेळी जैन उपाध्याय हे स्वतःला जैन ब्राह्मण म्हणवून घेत . तसेच त्यांचे घराणे राजाश्रित असावे असे वाटते . आणि त्यांच्या काळात दक्षिणेकडे जैनधर्माचा प्रभाव अधिक असल्यामुळे त्यांच्या कुलाला राजाश्रय मिळाला असावा . ते स्वतःला ‘अविद्धकर्ण ’ म्हणवून घेतात . म्हणजेच त्यांचे कान टोचले नव्हते . त्यांनी वालवयातच

दीक्षा घेतली असावी . असे आढळून येते . बालवयात त्यांनी ब्रह्मचर्याचे कठीण व्रत स्वीकारले . असे म्हणतात की त्यांचे हे तपस्वीरु प पाहून देवी सरस्वती त्यांच्यावर मोहित झाली होती . दोन्ही कर्ण अविद्ध असूनसुद्धा ज्ञानशलाकेने ते वेधले गेले होते . अर्थात कान टोचण्यापूर्वीच त्यांनी दीक्षा घेतली असावी . स्वतः अतिशय रु पवान व चतुर असूनसुद्धा त्यांनी अनन्यभावाने देवी सरस्वतीची उपासना केली . शरीर तपाने कृश असूनही ते कृश नव्हते . त्यांना तत्वज्ञानी लोकांनी ‘ज्ञानमयोपिंड’ ‘इ नानशरीरी’ अशा उपमा देऊन त्यांचा गौरव केला आहे . त्यांच्या पाश्वाभ्युदय ग्रंथातील प्रशस्तीमधून एवढीच माहिती मिळते .

भ. महावीरांच्या निर्वाणानंतर सुमारे ७०० वर्षांनी मूलसंघाची स्थापना झाली . त्यांचे पुढे नंदिसंघ , देवसंघ , सेनसंघ व सिंहसंघ असे चार भेद झाले . आचार्य जिनसेन आणि त्यांचे शिष्य गुरु भद्र यांनी सेनसंघाची दीक्षा घेतली असावी . आ. चंद्रसेनाचे शिष्य आर्यनंदी - वीरसेन - जिनसेन गुणभद्र व लोकसेन अशी ही परंपरा असावी . जयधवल टीकेन्न श्रीपाल , पद्मसेन आणि देवसेन यांचा उल्लेख आहे . त्याअर्थी ते त्यांचे गुरु बंधू असावेत . त्यांचे शिष्य विनयसेन यांनी विनंती केल्यावरु न त्यांनी पाश्वाभ्युदय काव्य रचना केली आहे . जिनसेनानंतर विनयसेन व विनयसेनानंतर गुणभद्र आचार्य इ ाले असावेत .

गुणभद्राचार्यांनी उत्तर पुराणाच्या प्रशस्तीमध्ये आचार्य जिनसेनाचा उल्लेख करताना , म्हटले आहे , “हिमालयापासून गंगेचा , सर्वज्ञाच्या मुखातून , सर्वशास्त्ररूपी धनीचा , उदयाचलाच्या तटापासून दैदिप्यमान सूर्याचा उदय होतो , तसा आचार्य वीरसेनापासून आचार्य जिनसेनाचा उदय इ ालेला आहे.” अशा या श्रेष्ठ आचार्यांकडून उत्तमोत्तम ग्रंथांची रचना होणे स्वाभाविकच आहे . त्यांनी १) पाश्वाभ्युदय २) आदिपुराण ३) वर्धमान पुराण ४) पाश्वस्तुती ५) जयधवल टीका ६) द्रौपदिबंध ही ग्रंथरचना केली आहे .

पाश्वाभ्युदय - या ग्रंथाची मध्यवर्ती कल्पना थोडक्यात अशी . श्री पाश्वनाथ भगवान दीक्षाकल्याणानंतर योग धारण करतात . त्यांचा पूर्वभवातील शत्रू कमठ हा संबर नावाचा जोतिष्क देव होतो व अवधिज्ञानाने आपला वैरी समजून , त्यांच्यावर संकटे आणतो . मंद्राकांता वृत्तांत या काव्याची रचना आहे . ३३४ श्लोकांचे हे खंडकाव्य आहे . मेघदूत काव्याची समस्यापूर्ती करावी , असे हे काव्य आहे . ३ ओळी इतर व चवथी ओळ ही मेघदूताची पहिली ओळ अशी या काव्याची रचना आहे . या ग्रंथाची भाषाशैली अत्यंत मनोरम आहे . वास्तविक मेघदूताचा विषय वेगळा तरी विषय

मांडण्याचे कौशल्य दाखविले आहे . एवढेच नव्हे तर त्यात कोठेही रसभंग झालेला नाही , निरसता आलेला नाही .

२) आदिपुराण - आदिपुराण हा महापुराणाचा प्रथम खंड आहे . यात ४७ पर्व आहेत . त्यापैकी ४२ पर्व आणि ४३ व्या पर्वातील पहिले ३ श्लोक आचार्य जिनसेनांनी रचले आहेत . बाकीचे पाच पर्व आणि उत्तर पुराण आचार्य गुणभद्रांनी पूर्ण केले आहे . हा ग्रंथ पुराण असूनही काव्यात्मक रचलेला आहे . त्याला महाकाव्य असेही म्हणतात . संस्कृत साहित्यातील तो एक अमोल ग्रंथ आहे . त्याचा विषय म्हणजे भ. ऋषभ नाथ आणि त्यांचा पुत्र भरत चक्रवर्ती याचे चरित्र त्यात आहे . त्यात त्यांच्याशी संबंधीत अशा अनेक महापुरुषांच्या कथाही सांगितल्या आहेत . निसर्गवर्णन , शृंगारिक , राजवैभव , शौर्य , वैराग्य यांची अत्यंत बहारदार वर्णने यात आहेत . अनेक नावांनी त्यांनी भगवंताचे भक्तीपूर्ण तल्लीन होऊन वर्णन केले आहे . समवसरणाचे वर्णन तर इतके चित्रमय आहे की आपण त्या समवशरणात आहोत असा भास होतो . हा ग्रंथ अनुष्टुभ छंदात असून श्लोकांची संख्या ११,४२९ आहे . यात सुभाषितांची भरमार आहे . हा ग्रंथ म्हणजे युगाच्या प्रारंभीचा एक महान इतिहास आहे .

आचार्य विद्यानंद

‘स जयतु विद्यानंदा रत्नत्रय भूरि भूषणः सततम्’

तत्वार्थऽर्णवतरणे सदुपायः प्रकटितो येन’

जैन आचार्यात विद्यानंद अनेक होऊन गेले . पण ९ व्या शतकात झालेल्या अष्टसहस्रीकार आचार्य विद्यानंद यांच्या तोडीचा विद्वान , दार्शनिक , न्यायग्रंथाचे प्रणेते , तार्किक चूडामणि हे एकमेव होते . आप्तपरिक्षा ग्रंथाच्या प्रशस्तीमध्ये ते स्वतःसंबंधी सांगताना ‘रत्नत्रयविभूषित आणि तत्वार्थरू पी सागर तरु न जाण्याचा उपाय सांगणारे’ असे म्हणतात . आणि ते खरेच आहे .

वादिभराजसूरीनेदेखील ‘अनवद्यचरण’ म्हणजे निष्कलंक चारित्र्य असणारे अशी त्यांची स्तुती केली आहे .

आ. विद्यानंदासंबंधी फारशी माहिती मिळत नसली , तरी तत्वार्थश्लोकवर्तिक आणि अष्टसहस्री ग्रंथातून त्यांच्या निर्दोष चारित्र्याची माहिती मिळते . त्यांच्या वेगवेगळ्या ग्रंथाच्या प्रशस्तीमधून त्यांच्या समकालीन शिवमार द्वितीय आणि रायमल्ल सत्यवाक्य १ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेलेल्या गंगराजासंबंधी उल्लेख केलेला आढळतो . पूर्वीचे गंग राज्य म्हणजे आताचे म्हैसूर राज्यातील गंगवाडी हे होय . गंगराज्याचा काळ ४ थ्या शतकापासून ११ व्या शतकापर्यंत होता , असे मानतात . त्या काळात जैनधर्माचा प्रसार भरपूर झाला होता . आणि त्याला राजाश्रयही मिळाला होता . म्हणून बरीचशी ग्रंथसंपदा त्याच काळात निर्माण झाली . त्यामुळे गंगराज्य जैनांना आदरणीय समजत होते . अशा समृद्धीच्या , सुवत्तेच्या आणि सरस्वतीला अनुकुल असलेल्या काळात आचार्य विद्यानंदांना भरपूर ग्रंथरचना करता आली , यात नवल ते काय ? या सर्वांवरु न आ. विद्यानंदाचा काळ इ. स. ७७५ ते ८४० हा मानला जातो .

त्यांचे साधुजीवन अतिशय पवित्र होते . चरित्र अनिंद्य होते . तपाचरणासंबंधी त्यांना आस्था होती . तपाने काय क्लेश होतात . त्यामुळे दुःख होते असे मानणा-या लोकांना त्यांनी सडेतोड उत्तर दिले आहे . तपाचरणापासून साधूंना दुःख होत नाही . उलट त्यात त्यांना आनंद मिळतो . नाहीतर स्वर्ग व मोक्ष मिळविण्याची सर्व साधने दुःखमय मानावी लागतील , असे म्हणून त्यांनी तत्वार्थसूत्राचे विश्लेषण करताना दिगंबरत्वाचे जोरदार समर्थन केले आहे .

आ. विद्यानंद उच्चकोटीचे चारित्र्यसंपन्न तपस्वी तर होतेच पण भारतातील सर्वपंथीय तत्वज्ञानाचे ते गाढे अभ्यासकही होते . जेव्हा ते चार्वाकादी प्रतिपक्षांच्या मताचे खंडण करतात , तेव्हा त्यांच्या लेखणीला धार चढते . त्यांचे तर्कमूर्ण व अभ्यासू विवेचन पाहून , सूक्ष्म विचारशैली व इगानभांडार पाहून भारतीय दार्शनिक नतमस्तक होतात . त्यांच्या प्रतिभेद्या उत्तुंगतेची कल्पना एका छोट्याशा उदाहरणावरु न मिळते . आचार्य मूर्धन्यपिच्छ यांनी जे गुण आणि पर्याययुक्त आहे , ते द्रव्य अशी द्रव्याची व्याख्या केली आहे . यावर अशी शंका घेतल्या गेली की गुण ही संज्ञा इतर दार्शनिकांची आहे . जैनांची नाही . जैन दर्शनाप्रमाणे वस्तु (द्रव्य) आणि पर्यायरु पच मानली आहे . त्यामुळे ती द्रव्यार्थिक व पर्यायार्थिक नयाने युक्त आहे . जर वस्तु गुणरु प असेल तर गुणार्थिक हा तिसरा नय मानावा लागेल.

यावर आ. विद्यानंदांनी आपल्या विद्वत्ताप्रचूर आणि सूक्ष्म विचारबुद्धीने उत्तर दिले आहे . त्यांच्या मते वस्तू दोन प्रकारच्या अनेकांतांनी युक्त आहेत . सहनेकांत आणि क्रम अनेकात . सहअनेकांताचे

ज्ञान भिळविण्यासाठी गुणयुक्त व क्रमानेकान्ताच्या सिद्धिसाठी पर्याययुक्ताला द्रव्य म्हटले आहे . म्हणून गुण तथा पर्याय या दोन्ही शब्दांचा द्रव्यलक्षणात समावेश करणे योग्य आहे .

आचार्य विद्यानंदांनी एकूण नऊ ग्रंथांची रचना केली आहे . १) विद्यानंद महोदय २) तत्वार्थ श्लोकवार्तिक ३) युक्त्यनुशासनालंकार ४) अष्टसहस्री ५) आप्तपरीक्षा ६) प्रमाणपरीक्षा ७) पत्रपरीक्षा ८) सत्यशासनपरीक्षा ९) श्रीपूरपाश्वनाथ स्तोत्र .

२) त्यापैकी विद्यानंद महोदय हा ग्रंथ उपलब्ध नाही .

३) तत्वार्थ श्लोकवार्तिक ही आचार्य उमास्वामीनी रचलेल्या तत्वार्थसूत्र ग्रंथावरील टीका आहे .

४) अष्टसहस्री ही स्वामी संमतभद्रांच्या देवागम या ग्रंथावरील टीका असून यात आठ हजार श्लोक आहेत . ही टीका जितकी सुंदर तितकीच गहन आहे .

५) युक्त्यनुशासनालंकार - हा देखील टीका ग्रंथच आहे . आ. संमतभद्राच्या युक्त्यनुशासन स्तोत्रावर लिहिलेली ही टीका आहे .

६) आप्त परीक्षा - ‘मोक्षमार्गस्य नेतारम्’ या तत्वार्थसूत्रावरील पद्य मंगलाचरणावरील व्याख्यानरूप टीका .

७) प्रमाणपरीक्षा - अन्य दार्शनिकाच्या प्रमाण - स्वरूप पावर टीका .

८) पत्रपरीक्षा - गद्यपद्यात्मक तार्किक रचना .

९) सत्यशासनपरीक्षा - ही अंतिम रचना असावी . कारण हा ग्रंथ अपूर्ण आहे .

१०) श्रीपूरपाश्वनाथ स्तोत्र - एक भक्तीपूर्ण स्तोत्रग्रंथ . त्यांचे सर्वच ग्रंथ दार्शनिक व तर्काधिष्ठित आहेत . त्यांची शैली प्रासादिक , तर्कपूर्ण आणि प्रवाही असल्यामुळे ग्रंथ हातातून सोडवत नाही . पं. अंबादास शास्त्री , पं. सुखलालजी , न्यायाचार्य पं. महेंद्रकुमार , प्रो. ऑफ बौद्धदर्शन , हिंदू विश्वविद्यालय , बनारस , या सर्वांनी आ. विद्यानंदांच्या ग्रंथांची प्रशंसा केली आहे . त्यांनी सर्व विद्वानांना एक ज्ञानाचे मोठे दालन खुले करून न दिले आहे आणि आदर्श घालून दिला आहे . त्यांचे हे ऋण जैन विद्वान दार्शनिक विसरूप शकणार नाहीत .

दहाव्या शतकातील प्रज्ञा-श्रमण
सिद्धांत चक्रवर्ती आचार्य नेमिचंद्र

“ज्याप्रमाणे चक्रवर्ती सग्राट आपल्या चक्रल पी असत्राने भारताच्या सहा खंडांना स्वतःच्या अधीन करतो तसेच मी आपल्या बुद्धीरू पी चक्रने षट्खंड आगमाची साधना केली आहे.” आचार्य नेमिचंद्रांनी स्वतःसंबंधी असे म्हटले आहे . त्यांना सिद्धांत चक्रवर्ती ही पदवी मिळलेली आहे . त्यांचे गुरु अभयनंदी हे होते .

आचार्य नेमिचंद्र हे गंगराजाच्या कारकिर्दीत होऊन गेले . गंगराजाचा काळ हा जैनधर्मीयांच्या दृष्टीने सुवर्णकाळच म्हणावा लागेल . त्या काळात अनेक विद्वान आचार्य होऊन गेले आणि अत्यंत महत्वाची ग्रंथसंपदाही याच काळात निर्माण झाली . त्याच काळात गंगराज दुसरा मारसिंह हा प्रसिद्ध राजा झाला . याच्याच काळात त्याचा सेनापती श्री. चामुंडराय हा अत्यंत शूर , वीर , पराक्रमी तसेच अत्यंत धार्मिक आणि अध्यात्मप्रवण होता . त्यानेच म्हैसूरजवळ श्रवण बेळगोळ येथे भ. बाहुबलीची ५७ फूट उंचीची मूर्ती उभी केली .

राजा मारसिंह व सेनापती चामुंडराय हे दोघेही आचार्य नेमिचंद्राचे शिष्य होते व त्यांच्या आग्रहानेच आचार्य नेमिचंद्रांनी ग्रंथरचना केली . चामुंडरायाचे दुसरे नाव गोमट (गोमटा = सुंदर) होते . त्यावरु न त्यांनी गोमटसाराची रचना केली.

भारतीय ज्ञानपीठातर्फे प्रकाशित झालेल्या जैनसिद्धांत कोषमध्ये सिद्धांत चक्रवर्ती आचार्य नेमिचंद्र हे सिद्धांत चक्रवर्ती अभयनंदीचे शिष्य असून आचार्य इंद्रनंदी व वीरनंदी यांचे समकालीन असले तरी ते त्या दोघांना गुरु प्रमाणे मानत . त्यांनी चामुंडरायासाठी गोमटसार व श्रीपालासाठी बृहदद्रव्यसंग्रह हा ग्रंथ लिहिला.

आचार्य नेमिचंद्रांनी एकूण ५ ग्रंथ लिहिलेत . १) गोमटसार २) लव्हिसार ३) क्षपणसार ४) त्रिलोकसार आणि ५) द्रव्यसंग्रह

गोमटसार - या ग्रंथासंबंधी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे . एकदा आचार्य नेमिचंद्र सिद्धांत ग्रंथाचा अभ्यास करीत असताना सेनापती चामुंडराय तेथे आले . तेव्हा त्यांनी ग्रंथ बंद केला . चामुंडरायांनी कारण विचारले , तेव्हा गृहस्थाने सिद्धांतग्रंथाचे वाचन करू नये , असे त्यांनी सांगितले . तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले की शास्त्राच्या गूढ आशयाचे नीट आकलन झाले नाही तर विपरीत घटना घडण्याचा संभव असतो . पण तत्वज्ञ चामुंडरायांनी पुनः पुनः आग्रह केल्यावर त्यांनी गोमटसाराची रचना केली व त्याला आपल्या प्रिय शिष्याचे नाव दिले . गोमटसाराचे जीवकांड आणि कर्मकांड असे दोन भाग आहेत . जीवकांडात जीवाच्या विविध अवस्थांचे वर्णन केले आहे . गति , जाति , पर्याप्ति , कषाय , लेश्या , वेद इ. चौदा मार्गणाद्वारे कर्माधीन जीवाच्या उच्चनीय अवस्थांचे वर्णन केले आहे . कर्मकांडात आठ प्रकारची कर्मे , त्यांचे स्वरूप , स्थिती , काल , फलदायक शक्ती इ. जडकर्माच्या अवस्थाचे वर्णन आहे . थोडक्यात या ग्रंथात जीवात्म्याचे स्वरूप , त्यांच्या कर्मजन्य संसारी अवस्था , जीवात्म्याचे अंतीम ध्येय , त्या ध्येयमार्गात येणारे अडथळे व ते कसे टाळवेत याचे मार्गदर्शन केले आहे .

लघ्निसार - यात कर्मापासून मुक्त होण्याचे उपाय सांगितले आहेत . कषाय प्राभृत या ग्रंथाच्या १५ अधिकारातील पच्चीम स्कंद नावाच्या १५ व्या अधिकाराच्या आधारे हा ग्रंथ लिहिला आहे . मोहनीय कर्म हे प्रभावी कर्म असून त्यालाच मिथ्याकर्म असे म्हटले आहे . यापासून मुक्त होण्यासाठी ५ लघ्नि सांगितल्या असून त्यातील करणलघ्नि प्रमुख आहे . क्षपणसाराचा यातच समावेश आहे .

त्रिलोकसार - करणानुयोगातील हा एक श्रेष्ठ ग्रंथ असून त्यात उर्ध्व- मध्य- अधो या तिन्ही लोकांचे वर्णन आहे . ही रचना भौगोलिक असून ग्रहनक्षत्राच्या भ्रमणकक्षा , त्यामुळे होणारे दिवस- रात्र . निरनिराळ्या प्रकारची मोजमापे , गणनपद्धती इ. विवेचन केले आहे .

बृहद्द्रव्यसंग्रह - या ग्रंथाचे तीन अधिकार आहेत . व ५८ गाथा आहेत . पहिल्या अधिकारात जीव , अजीव , धर्म , अधर्म , काल , आकाश या सहा द्रव्यांचे वर्णन असून यात २७ गाथा आहेत . दुस-या अधिकारात नऊ पदार्थांचे वर्णन ११ गाथेत केले आहे .

तिस-या अधिकारात २० गाथा असून मोक्षमार्ग , निश्चय आणि व्यवहार , ध्यानाचे महत्व , त्यासाठी कोणता मंत्र उपयोगी , याचे वर्णन केले आहे .

या ग्रंथावर ब्रह्मदेवसूरी यांची टीका असून द्यानतराय यांचा हिंदी अनुवाद पं. जवाहरलाल कृत हिंदी टीका प्रसिद्ध आहे .

या सर्व विवेचनावरू न आचार्यांचे सिद्धांत ग्रंथावर असलेले प्रभुत्व दिसून येते . राजाश्रयामुळे त्यांच्या अंगीकृत गुणांना विकसित होण्यास अधिक वाव मिळाला आहे . तत्वजिज्ञासू लोकासाठी व श्रावकासाठी योग्य धर्माचा मार्ग त्यांनी आपल्या ग्रंथाद्वारे दाखविला आहे . म्हणून त्यांची सिद्धांत चक्रवर्ती ही पदवी योग्य वाटते .

आयुर्वेदाचे महान संशोधक आचार्य उग्रादित्य

आतापर्यंत वाचलेल्या जैन आचार्यांच्या चरित्रावरू न ते फक्त आत्मकल्याणाच्या मागे लागून फक्त आध्यात्मिक ग्रंथांचीच रचना करीत असावेत अशी कल्पना होण्याचा संभव आहे . पण जैन आचार्यांनी जीवनाच्या सर्व अंगांचा अभ्यास केलेला आहे . लोकांचे आचारविचार , त्यांचे आरोग्य , ज्योतिषशास्त्र , मंत्र , तंत्र , पूजा अर्चा , या सर्व गोष्टीचा सखोल अभ्यास करू न ग्रंथरचना केली आहे. शरीर जर निरोगी नसेल तर नुसत्या अभ्यात्माचा काय उपयोग ? ‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्’ शरीर निरोगी तर मन निरोगी . म्हणून आचार्य उग्रादित्यांनी आयुर्वेदाचा सूक्ष्म अभ्यास केलेला आहे . त्या काळी मांसाचादेखील वैद्यकशास्त्रात उपयोग केला जात होता . उग्रादित्याचार्यांनी मांसाहाराविरुद्ध दंड थोपटून वनस्पतींनी देखील रोग चांगल्या प्रकारे बरे होऊ शकतात , हे सिद्ध केले आहे . आणि त्यासाठी ‘कल्याणकारक’ या ग्रंथाची रचना केली आहे . हा एकच ग्रंथ त्यांचा मोठेपणा सिद्ध करण्यास पुरेसा आहे .

इतर आचार्याप्रमाणे यांनीही आपला परिचय आपल्या ग्रंथात दिलेला नाही . पण वेगवेगळ्या ग्रंथातून आलेल्या उल्लेखावरु न त्यांच्यासंबंधी थोडीबहुत माहिती मिळते . त्यावरु न त्यांचे गुरु आ . श्रीनंदी असावेत व ग्रंथरचना रामगिरी पर्वतावर केली असावी अशी कल्पना येते. पण या रामगिरी संबंधीसुद्धा मतभेद आहेत . नागपूर जवळच्या रामटेकला देखील रामगिरीच म्हणतात आणि कलिंग देशातही रामगिरी आहे . श्री नंदलाल डे आणि पं. भुजबळी शास्त्री हे नागपूरजवळच्या रामटेक हाच रामगिरी मानतात व तेथील देवालयातच त्यांनी ‘कल्याणकारक’ ग्रंथाची रचना केली आहे , असे म्हणतात .

उग्रादित्याचार्यांनी आपल्या गुरु चे नाव श्रीनंदी असे सांगितले आहे . त्यांचा काळ वि. सं. ७४९ हा मानला असून ते उज्जैनचे पट्टाधीश होते . आचार्य वसुनंदींनी आपल्या श्रावकाचारात त्यांचा उल्लेख केला आहे . आ. उग्रादित्यांनी कल्याणकारकच्या प्रशस्तीमध्ये पूज्यपाद , समंतभद्र , पावस्चामी , सिद्धसेन , दशरथगुरु , मेघनाथ आणि सिंहसेन यांचाही उल्लेख केला आहे . श्री नृपतुंग वल्लभेंद्राच्या राजसभेत औषधयोजनेमध्ये मांसाचा उपयोग करण्याची मुळीच जरू र नाही , असे अभिमत ठामपणे मांडले आहे आणि खास त्यासाठीच कल्याणकाराची रचना झाली आहे . राजा अमोघवर्ष १ला , त्यालाच नृपतुंग , वल्लभेंद्र , महाराजाधिराज अशा पदव्यांनी गौरविले आहे . अमोघ वर्षाच्या राज्यारोहणाचा काळ ७३६ हा आहे . अमोघवर्ष जिनसेनाचार्यांचा शिष्य होता . आचार्य जिनसेनाच्या नखाचे किरण जलधारेसारखे सर्वत्र पसरत असून त्यामुळे त्यांचे चरण कमलासारखे दैदिप्यमान भासत होते आणि त्यांच्या पदधुलीमुळे जेव्हा राजा अमोघवर्षाच्या मुकुटातील रत्न धूलिधुसरीत होतात तेव्हा राजाला मी पवित्र झालो असे वाटत होते .

राजा अमोघवर्ष १ ला आणि राजा कवी विष्णुवर्धन ५ वा हे समकालीन होते आणि त्याच काळात उग्रादित्याचार्य होऊन गेलेत हे वेगवेगळ्या पुराव्यांनी सिद्ध झाले आहे . उग्रादित्याचार्यांचा हा ग्रंथ दोन प्रकारात विभागला आहे . १) रोग होऊ नयेत म्हणून प्रतिकारात्मक औषधे . २) आणि रोग झाल्यावर करण्यात येणारी उपाय योजना . ग्रंथाच्या आरंभी त्यांनी आयुर्वेदाचा जोरदार पुरस्कार केला आहे . या ग्रंथात २५ परिच्छेद असून परिशिष्टात अरिष्टाध्याय आणि हिताध्याय हे दोन अध्याय जोडले आहेत . २५ परिच्छेदाचा विषयानुक्रम असा .

१) स्वास्थ्यसंरक्षणधिकार - यात ४९ पद्य असून वैद्यकशास्त्राचे थोडक्यात वर्णन करू न शकुन निर्मित आणि सामुद्रिकाद्वारे रोगपरिक्षेचे वर्णन आहे .

२) गर्भोत्पत्तिलक्षण - यात ६० पद्य आहेत. गर्भाच्या संरक्षणासाठी गर्भाधानक्रम , गर्भपोषण आणि गर्भाची वाढ या विषयांची माहिती दिली आहे .

- ३) सूत्रव्यावर्णन - यात ६१ पद्य आहेत. अस्थि , संधि , मांसरज्जू , मर्मस्थान , दंत , वात , मल-मूत्र , औषध , स्थूलशरीर , क्षीणशरीर , मध्यम शरीर , वात , कफ-पित्त या गोष्टीचा उहापोह केला आहे .
- ४) धान्यादि गुणाधिकार - यात ४८ पद्य आहेत . काल वर्णनानंतर वेगवेगळ्या ऋतूत निर्माण होणारे दोष आणि विशेष धान्याचे गुणवर्णन आहे .
- ५) अन्नपानविधी वर्णनाधिकार - यात ४५ पद्य आहेत. जल , यवागू , मंड , मृदगयूष , दुग्ध , दधि , तक्र , नवनीत , घृत , तेल या पदार्थाच्या गुणधर्माचे विवेचन केले असून वेगवेगळ्या पश्चंच्या मूत्राचे देखील गुणधर्म सांगितले आहेत .
- ६) रसायनविधी - यात ४५ पद्ये आहेत . उद्वर्तन , स्नान , तांबूलभक्षण , पादाभ्यंग , ब्रह्मचर्य , निद्रा , गोधूमचूर्ण , त्रिफळा , यष्टिचूर्ण , विडंगसार , नागबल , वाकुचीरसायन , वजादिरसायन , चंदामृतरसायन यांचे निसु पण केले आहे .
- ७) व्याधिसमुद्देश - यात ६३ पद्यात रोगाच्या उत्पत्तीचे कारण वर्णन करू न रोग्याची शय्या , शयनविधि , दिनचर्या सांगून उपचार व औषधाचे गुणधर्म सांगितले आहेत .
- ८) वातारोगाधिकार - ६३ पद्ये असून वातारोगाचे विवेचन केले आहे .
- ९) पित्तरोगाधिकार - १०३ पद्यामध्ये पित्तव्याधीचे वर्णन आहे . तसेच ते नाहीसे करण्याचे उपायही आहेत .
- १०)कफरोगाधिकार - यात २८ पद्ये आहेत . विविध प्रकारच्या कफरोगांची आणि त्यावरील उपचारांची चर्चा केली आहे .
- ११)महामायाधिकार - यात १८० पद्यामध्ये कृष्णरोगासारख्या महान रोगाची माहिती आहे .
- १२) या परिच्छेदात १३६ पद्य असून वात - पित्तजन्य महाव्याधीचा व त्यावरील उपचारांचा निर्देश केला आहे .
- १३-१४-१५-१६-१७- यात किरकोळ रोगांची माहिती आहे . तेराव्या परिच्छेदात ११ , चौदाव्यात ११ , पंधराव्यात २९२ श्लोक असून भगंदर , उपदंश , शोध , इलीपद , वल्मीकीपद , गलगंड , नाडीव्रण , टाळूरोग , जिळ्हारोग , नेत्ररोग , शिरोरोग , यांचे वर्णन आहे . १६ व्या अधिकारात १०१ पद्य असून यात श्वास , तृष्णा , मूत्रावरोध या रोगांची माहिती आणि उपाय आहेत . सतराव्यामध्ये त्रिदोषाने उत्पन्न होणा-या लहानसहान रोगांची व उपायांची माहिती आहे .
- १८) बालग्रहभूत तंत्राधिकार - बालकांच्या रोगासंबंधी माहिती व उपचार . पद्यसंघ्या १३७ .

- १९) विषरोगाधिकार - विषचिकित्सापद्धतीचे वर्णन .
- २०) शास्त्रसंग्रहाधिकार - ९४ पद्यामध्ये धातू आणि विविध प्रकारच्या शारीरिक रोगावर उपचारपद्धती .
- २१) कर्मचिकित्साधिकार - यात ६६ पद्य असून वमन , विरेचन इ. चिकित्सेचा विचार केला आहे .
- २२) भैषज्यकर्मपद्वव चिकित्साधिकार - यात १७२ पद्य आहेत . वमन , विरेचन , परिस्नाव , बस्ति इ. विधीची माहिती .
- २३) सर्वोषधकर्मव्यापच्चिकित्साधिकार - यात १०९ पद्ये आहे . विभिन्न प्रकारच्या वमन , विरेचन क्रियासंबंधीच्या प्रयोगाची माहिती .
- २४) रसरसायनसिद्ध्याधिकार - यात ५६ पद्य आहेत . रसाचे महत्व , प्रकार , रसशुद्धी तसेच पा-यापासून तयार होणारे रसायन इ. चे वर्णन यात आहे .
- २५) कल्पाधिकार - यात ५७ पद्य आहेत . हरितिकी (हरडा) त्रिफळ शिलाजित् , पायस , भल्लातपाषाणकल्प , मृत्तिकाकल्प , एरंड कल्प , क्षारकल्प इ. संबंधी विस्तृत माहिती दिली आहे .

परिशिष्टामध्ये अरिष्टाधिकारात अरिष्ट-संकटांचे वर्णन करू न हिताहिताधिकारात पथ्य-अपथ्य याचा विचार केला आहे .

उग्रादित्याचार्यांनी कल्याणकारक हा ग्रंथ लिहून आयुर्वेदात मोठी भर घातली आहे . त्यात त्यांनी आयुर्वेदातील वात-पित्त-कफ या त्रिदोषांचा विचार केलाच आहे पण संभाव्य अशा सर्व रोगांचा व त्यांच्या उपचारांचा समग्र विचार केला आहे . एवढेच नव्हे तर मांसाचा उपयोग केल्याशिवाय रोगचिकित्सा होऊच शकत नाही , हा जो जुन्या वैद्यांचा हड्डाग्रह होता तो या ग्रंथामुळे समूळ उखडला गेला आहे . म्हणून आचार्य उग्रादित्याचे भारतीय वैद्यकशास्त्रावर मोठेच ऋण आहे

महान गणितज्ञ - आचार्य महावीर

जैन आचार्यांनी अध्यात्माचा अभ्यास करू न सिद्धांतशास्त्राची तर रचना केलेलीच आहे . पण समाजजीवनाचा अभ्यास करू न त्यांना जीवनोपयोगी अशा इतर शाखांचीही ग्रंथसंपदा निर्माण केली आहे . त्यापैकी आचार्य महावीर हे एक उल्लेखनीय होऊन गेले . गणिताविषयी जेव्हा विषय निघतो , तेव्हा महावीराचार्यांचे नाव आधी व आदरपूर्वक घेतले जाते . जैन गणिताला योग्य स्वरू प देण्याचे काम त्यांनी केले आहे .

त्यांच्या जीवनाविषयी , गुरु परंपरेसंबंधी फारशी माहिती मिळत नाही . महावीराचार्यांनी आपल्या गणितसारसंग्रहामध्ये अमोघवर्ष नृपतुंगाची प्रशंसा केलेली आहे . त्यावरू न त्यांच्या काळासंबंधी थोडीशी कल्पना येते . त्यांच्या ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत आणि कन्ड आणि तामिळमध्ये लिहिलेली त्यावरील टीका वाचून ते म्हैसूर भागातीलच एखाद्या गावात रहात असावे असा अंदाज आहे . दक्षिण भारतातच गणित - विज्ञानाचा विकास करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला . पूर्ववर्ती आचार्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथावर त्यांनी बरेच संशोधन आणि वाढ केली . नवीन प्रश्नांचा त्यात समावेश केला . दीर्घवृत्ताचे क्षेत्रफळ काढणे , तसेच द्विघातीय समीकरण इ. प्रकारासंबंधी माहिती दिली . शून्याला भाग देण्याची प्रक्रिया शोधून काढली आणि कोणत्याही संख्येला शून्याने भाग दिला असता संख्येत बदल होत नाही हे सिद्ध केले .

ते अमोघवर्ष राजाच्या आश्रयाला राहिले असावेत असा अंदाज आहे . महावीराचार्यांनी अमोघवर्षासंबंधी सहा श्लोक लिहिलेले आहेत . त्यात असे म्हटले आहे , “आपल्या प्रियजनांच्या हिताविषयी दक्ष असणारा आणि वनस्पतीचे देखील , दुष्काळ आणि रोगापासून रक्षण करणारा तो अमोघवर्ष धन्य आहे . ज्याचे मनोव्यापार अग्निपुंज बनून पापरू पी शत्रूंना दग्ध करतात , ज्याने सर्व जगाला नियंत्रित केले आहे , जो सदा विजयी आहे , सर्वांगसुंदर मदनाप्रमाणे जो तेजःपुंज आहे , जो नावानेच नव्हे तर खरोखरच चक्रिकाभंजन

(जन्ममरणाचा नाश करणारा) आहे , ज्ञानसरितांचा अधिष्ठाता असून सच्चारित्र्याची वजासारखी कठोर मर्यादा पालन करणारा आहे . जैनधर्मरू पी रत्न , हृदयी धारण करणारा , स्याद्‌वादरू पी न्यायशास्त्राचा प्रणेता अशा अमोघवर्षाचे राजाचे शासन चिरकाल राहो.” अमोघ वर्षाचा राज्यकाल इ. स. ९ व्या शतकाचा पूर्वार्ध आहे . हाच काल महावीराचार्यांचाही मानावा लागेल . अमोघ वर्षाच्या काळातच गणितसारसंग्रहाची रचना केली आहे .

गणितसार - संग्रहात नऊ अध्याय आहेत पहिला संज्ञाधिकार असून त्यात गणितशास्त्राची प्रशंसा , क्षेत्रपरिभाषा , कालपरिभाषा , धान्यपरिभाषा , सुवर्ण-रजत , परिभाषा , लोहपरिभाषा , परिकर्मनामावली , स्थानमान , संख्यासंज्ञा यांचे वर्णन आहे .

दुसरा अधिकार परिकर्मव्यवहार नावाचा असून त्यात गुणाकार , भागाकार , वर्ग , वर्गमूळ , घन , घनमूळ , संकलित आणि व्युत्कलित गणिताचे उदाहरणासहित विवेचन केले आहे .

तिसरा अधिकार कलासर्वण हा असून यात अनेक प्रकारचे भागाकार , विविध प्रकारचे संकलित , व्युत्कलित , वर्गमूळ , घनमूळ , भागजाति , प्रभागजाति , भागाभागजाति , भागानुबंध जाति , भागापवाह जाति , भागमात्रिजाति , यांचे उदाहरणासहित वर्णन केलेले आहे .

चवथ्या अधिकाराचे नाव प्रकीर्ण व्यवहार असून यात विविधांचे विविध प्रयत्नांचे वर्णन केलेले आहे . भागाकार , शेषजाति , मूलजाति , शेषमूलजाति , द्विग्रशेषमूलजाति , अंशमूलजाति , भाग , सर्वर्गजाति , अनाधिक अंशवर्ग जाति , मूळमिश्रजाति , भिन्नसदृशजाति , इ. प्रकारचे गणित यात समाविष्ट आहे .

पाचवा अधिकार त्रैराशिक व्यवहारसंज्ञक नावाचा आहे . यात अनुक्रमे त्रैराशिक , व्यस्त त्रैराशिक , व्यस्त पंचराशिक , व्यस्त सप्तराशिक , व्यस्त नवराशिक , भांड , प्रतिभांड आणि क्र्यविक्र्याची माहिती दिली आहे .

सहावा अधिकार मिश्रक व्यवहारासंबंधी आहे . यात संक्रमण , विषम संक्रमण , पंचराशिक विधि , वृद्धि विधान , प्रक्षेपक , कुट्टीकार , वल्लीका कुट्टीकार , विषम कुट्टीकार , सकल कुट्टीकार , सुवर्ण कुट्टीकार , विचित्र कुट्टीकार आणि श्रेढीवद्द संकलित गणिते उदाहरणासाठी दिलेली आहेत .

सातव्या अधिकाराचे नाव क्षेत्रगणित व्यवहार हे आहे . यात क्षेत्रफलासंबंधीची वेगवेगळी उदाहरणे आहे . व्यावहारिक गणित , सूक्ष्म गणित , इतर व्यवहार आणि पैशाचिक व्यवहार गणिताची उदाहरणे दिली आहेत .

आठवा अधिकार खात व्यवहार नावाचा असून यात सूक्ष्म गणित , चित्तिगणित आणि क्रक्कचिका व्यवहारगणिताचे वर्णन आहे .

नवव्या अधिकाराचे नाव छायाव्यवहार असून यात छायासंबंधी विविध प्रकारची गणिते उदाहरणासहित दिलेली आहेत .

अशा प्रकारे गणितासंबंधी अनेक प्रकारचा विचार या ग्रंथात केलेला आहे .

प्रभावशाली व्याकरणकार
शाकटायन पाल्यकीर्ती

शाकटायन पाल्यकीर्ती हे महान व्याकरणकार होऊन गेले . त्यांच्या मताचा उल्लेख पाणिनीने देखील आपल्या अष्टाध्यायीत केलेला आहे . जैन आचार्यांनी अध्यात्माबरोबर जीवनाच्या सर्व अंगांचा विचार करू न आपली साहित्य निर्मिती केली आहे . त्यापैकी आचार्य पाल्यकीर्तीनी व्याकरणशास्त्रावर ग्रंथ लिहून जैन साहित्यात मोलाची भर घातली आहे .

एक शाकटायन पाणिनीच्या आधी साडेसहाशे वर्षे अगोदर होऊन गेले . पण हे शाकटायन त्यापेक्षा वेगळे आहेत . यांनी

स्वोपज्ञ अमोघवृत्ती आणि शाकटायन शब्दानुशासन या ग्रंथाची रचना केली आहे . अमोघवृत्तीच्या आरंभी लिहिलेल्या प्रशस्तीमध्ये स्वतःचा शाकटायन असाच उल्लेख केला आहे . यक्षवर्माने शाकटायन चिंतामणी टीकेमध्ये शाकटायन हेच शब्दानुशासन या ग्रंथाचे लेखक आहेत हे मान्य केले आहे . शाकटायन यांचेच नाव पाल्यकीर्ती असेही आहे . वादिराजसूरीने आपल्या पार्श्वनाथचरितात तसा उल्लेख केला आहे . त्यात असे म्हटले आहे , “त्या महान तेजस्वी अशा पाल्यकीर्तीचे काय वर्णन करावे ? त्यांच्या श्रीपदाचे नुसते श्रवणदेखील श्रोत्याला वैय्याकरण बनविते.” शुभचंद्राने आपल्या पार्श्वनाथ चरित्रात पाल्यकीर्तीला शाकटायन सूत्राचा कर्ता मानले आहे . ते यापनीय संप्रदायाचे विद्वान होते .

त्याचे गुरु शिवार्य हेही संप्रदायाचे होते . शाकटायनाने आपल्या गुरु परंपरेचा उल्लेख केला नाही . अमोघवर्ष राजाचे पिता प्रभूतवर्ष अथवा तिस-या गोविंद राजाने एका दानपत्राद्वारे , शके ७३५ साली अर्ककीर्ती मुनीना मान्यपूर नावाचे गाव जिनेंद्रभवनासाठी दान केल्याचा उल्लेख आलेला आहे . हे दानपत्र म्हैसूर जिल्ह्यातील कदंब गावी सापडले आहे . अर्ककीर्ती हे यापनीय नंदीसंघाचे पुन्नागवृक्ष मूलगणापैकी होते . अर्ककीर्तीचे गुरु विशालकीर्ति आणि त्यांच्या प्रगुरु चे नाव श्रीकीर्ति होते . या सर्वावरू न अर्ककीर्ति हेच पाल्यकीर्तीचे गुरु असावे .

पाल्यकीर्ती शाकटायनाच्या काळासंबंधी फारसा मतभेद आढळत नाही . त्यांचा काळ इ. सन. १०२५ च्या पूर्वीचा असावा .

(संदर्भ - संस्कृत काव्यके विकासमें जैन कवियोंका योगदान . डॉ. नेमिचंद जैन भारतीय ज्ञानपीठ , पृ. १७४)

मि. राईस यांनी चिदानंद कवीच्या मुनिवंशाभ्युदय नावाच्या कन्नड ग्रंथातून एक पुरावा दिला आहे . हा कवी म्हैसूरच्या चिक्कदेव राजाच्या काळात (इ. स. १६७२-१७०४) होऊन गेला असे त्यात म्हटले आहे .

“त्या मुनीने आपल्या बुद्धिरूपी संदराचलाने श्रुतरूपी समुद्राचे मंथन करून न व्याकरणरूपी अमृत यशस्वीरीत्या काढले आहे.” या शाकटायनाने अमोघवृत्ती नावाची टीका , ज्याला मोठे शाकटायन म्हणतात , लिहिली आहे . त्यात १८,००० श्लोक आहेत . व्याकरणाची सूत्रे तयार करून न त्यांनी मोठेच पुण्य संपादन केले आहे.

शाकटायनाचा शब्दानुशासन हा ग्रंथ अत्यंत महत्वाचा आहे . त्यात चार अध्याय असून प्रत्येक अध्यायात चार पद आहेत . प्रथम अध्यायाच्या प्रथम पादामध्ये १८१ सूत्र असून दुस-या पादात २२३ सूत्र , तिस-यात १९५ सूत्र आणि चवथ्यात १३२३ सूत्र आहेत . दुस-या अध्यायाच्या पहिल्या पादामध्ये २०१ , दुस-यात २२७ , तिस-यात १८१ आणि चवथ्यात १४६ सूत्र आहेत . चवथ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादात २७१ , दुस-यात २६१ , तिस-यात २८१ आणि चौथ्यात १८६ सूत्र आहेत . एकूण सूत्रांची संख्या ३,२३६ आहे . स्वतः शाकटायनाने यावर अमोघवृत्ती नावाची टीका लिहिली असून इतरांनीही टीका लिहिल्या आहेत . हा ग्रंथ प्रत्याहार शैलीमध्ये लिहिला आहे . याचे वैशिष्ट्य असे की यात ‘लग्’ सूत्राचा समावेश केलेला नाही आणि ‘ल्’ पूर्वसूत्रातच ठेवले आहे . यात सर्ववर्णाच्या प्रथमादि अक्षराच्या क्रमाने वेगळे वेगळे प्रत्याहार सूत्र लिहिले आहेत . यात फक्त ३८ प्रत्याहार आहेत तर पाणिनीच्या व्याकरणात ४१-४२ अथवा ४४ प्रत्याहार सूत्रे सापडतात .

यांच्या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य असे की शाकटायनाच्या प्रत्याहार सूत्राचा संग्रह पाणिनीसारखा नसून त्यात बरीच सुधारणा केली आहे . उदा. शाकटायनाने ‘लृ’ स्वराला मान्यता दिली नाही . त्याचा समावेश ‘ऋ’ वर्गात केला आहे . तसेच विसर्ग , जिव्हामूलीय आणि उपध्मानीय यांचा समावेश व्यंजनामध्ये केला आहे . वास्तविक पहाता अनुस्वार , मकार किंवा नकारजन्य असल्यामुळे व्यंजनातच समाविष्ट होतात . विसर्ग कुठे सकार कुठे रेफमुळे उत्पन्न होतो . म्हणून तोही व्यंजनात समाविष्ट होतो . जिव्हामूलीय आणि उपध्मानीय हे अनुक्रमे ‘क’ , ‘ख’ , तसेच ‘प’ , ‘फ’ च्या पूर्वी विसर्गाचेच विकृत रूप आहे . अशा प्रकारे शाकटायनाने अनुस्वार , विसर्ग आदीची मूलरूपे

विचारात घेऊन प्रत्याहारसूत्रात समाविष्ट करू न ती व्यंजनेच आहेत हे सिद्ध केले आहे . यात संइ आविषयक सूत्रे कमी आहेत . प्रकृतिभाव प्रकरणाला निषेध संधिप्रकरण म्हटले आहे . त्यांनी स्वरान्त , व्यंजनात शब्दाच्या साधुत्वामध्ये लाघवप्रक्रियेला स्थान दिले आहे . स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांच्या साधुत्वाचा त्याग केला आहे . उदा. दीर्घपुच्छी , कवरपुच्छी , मणिपुच्छी आदि शब्दांचा त्याग केला आहे.

कारकांची व्याख्या यात केलेली नाही आणि कारकांची लक्षणेही सांगितली नाहीत . समासप्रकरणात बहुव्रीही समासाचेच विवेचन केलेले आहे . तद्वित , कृदन्त यांचाही यात समावेश आहे .

राजशेखरने पाल्यकीर्तीची वचने उद्धृत केलेली आहेत . त्यावरू न त्यांचा एखादा काव्यग्रंथही असावा असे वाटते . त्यांनी म्हटले आहे . “वस्तुचे स्वरू प कसेही असो त्याची सरसता ही कवीच्या स्वभावावर अवलंबून असते.” “यथा तथा वास्तु वस्तुनो स्वरू पं , वक्तृप्रकृतिविशेषायता तु रसवत्ता तथा च समर्थ रक्तः स्तौति तं विरक्तो विनिन्दति मध्यस्थस्तु तत्रोदास्ते इति पाल्यकीर्तिः”

याशिवाय स्त्रीमुक्तीप्रकरण व केवलभुक्ती प्रकरण असे दोन ग्रंथही त्यांनि लिहिले आहेत . परंतु व्याकरणविषयक शब्दानुशासन हा एकच ग्रंथ पाल्यकीर्तीची महत्ता सिद्ध करण्यास पुरेसा आहे

अद्वितीय ज्योतिष्यशास्त्रकार

आचार्य भट्टवोसरि

आचार्य भट्टवोसरि हे ज्योतिष आणि निमित्तशास्त्राचे रचयिता आहेत . ते दिगंबराचार्य दामनंदीचे शिष्य होते . त्यांनी स्वतःसंबंधी लिहिताना म्हटले आहे की , गुरु भट्टवोसरि आपले गुरु दामनंदी यांच्याकडून ‘आय’ चे रहस्य समजून घेऊन आय विषयक सर्व ग्रंथाचे सारसु प म्हणून या ग्रंथाची रचना केली आहे . या ग्रंथावर आचार्यांनी स्वतःच टीका लिहिली आहे . त्यात निमित्तीकालाचा उल्लेख नाही . त्यांच्या ग्रंथातूनच त्यांच्या स्वतःचा परिचय मिळतो .

प्रत्येक संधीच्या सुरवातीला त्यांनी एक संस्कृत श्लोक घातला आहे . त्यावरु न त्यांची माहिती मिळते . प्राच्य उदीच्य ब्राह्मण कुलात नारायण नावाची व्यक्ती होऊन गेली . त्याचा पुत्र दुर्लभराज व दुर्लभराजाचा पुत्र भट्ट ओसरि होता . भट्ट ओसरिच्या भावाचे नाव कोक असे होते . ओसरिच्या आय-ज्ञान-तिलक ग्रंथाच्या पाचव्या प्रकरणाच्या शेवटी या कोकचा उल्लेख आलेला आहे . भट्ट ओसरिच्या आय-ज्ञान-तिलकच्या पात प्रकरणामध्ये अनहिलपाटणचा उल्लेख आहे , यावरु न सुग्रीवादी आचार्यांनी रचलेल्या महाशास्त्राचे अध्ययन दामनंदिनी केले व त्यांनी ते सर्व ज्ञान आपला शिष्य ओसरि याला दिले . ते दिगंबर आचार्य असल्याचा उल्लेख मिळतो . ते मंत्राचा अभ्यास करणारे , बुद्धिमान आणि विरक्त होते .

पं. जुगलकिशोर मुख्तार म्हणतात की , वोसरि भट्टाचा श्रवणबेळगोळच्या शिलालेख नं. ५५ मध्ये उल्लेख केला आहे . यांनीच वादविवादपटू विष्णुभटाचा वादात पराभव केला होता . त्यांचे गुरु दामनंदी प्रभाचंद्राचार्यांचे सधर्मी असून भोजराजा त्यांना पूज्य मानत होता , असाही उल्लेख सापडतो . विष्णुभटाच्या पराजयाचा ओसरिच्या मनावर परिणाम झाल्यामुळे ओसरिने जैनधर्माची दीक्षा घेतली . ओसरि हे भोज राजाच्या समकालीन होते . इ. स. ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात त्यांनी ग्रंथाची रचना केली . आयज्ञानाचा प्रसार १३ व्या शतकापर्यंत होता .

आयज्ञानतिलक ग्रंथात एकूण ४१५ गाथा आहेत . व २५ प्रकरणे आहेत . प्रश्न-शास्त्राच्या दृष्टीने ती फार महत्वाची आहेत . त्यात ध्वज , धूम , सिंह , गज , खर , श्वान , वृष आणि ध्वांक्ष या आठ आयाद्वारे प्रश्नफलांचे सुंदर विवेचन केले आहे . स्थिरचक्र आणि चलचक्रदीची रचना करू न वेगवेगळ्या प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत . यात खालील प्रकरणे आहेत .

- १) आयस्वरु प - आठ आयांचे स्वरु प , युग आणि आकृतीचे विश्लेषण यात केलेले आहे .
यात ३४ गाथा आहेत .
- २) पातविभाग - रु द्व , रुद्ध-विमुक्त , रुद्ध-गृहीत-विमुक्त , संस्थान , अनुकूल , प्रतिकूल ,
चलित , अभिमुख , पूर्वमुख , अंतरित इ. १६ पातांचे विवरण करू न त्यांच्या आयस्वरु प
अक्षराचे विश्लेषण केले आहे . यात ३४ गाथा आहेत .
- ३) आयावस्था - १९ गाथामध्ये मित्र , शुभ , अशुभ , रिपु इ. च्या संबंधातून 'आय'
अवस्थाचे वर्णन केले आहे .
- ४) ग्रहयोग - यात २८ गाथा आहेत . ग्रहाचे सौम्य व पाप असे दोन भेद केले आहेत . या
दोन्ही प्रकारच्या ग्रहाचे आयवर्ण आणि शुभाशुभ फलांचे विवेचन केले आहे .
- ५) पृच्छाकार्थज्ञान - १६ गाथामध्ये प्रश्नकर्त्याची चर्या , हालचाली , दृष्टी आणि वार्तालाप
यावरु न आयाचे विवेचन केले आहे .
- ६) शुभाशुभ - यात १७ गाथा आहेत यात शुभाशुभ वर्णाद्वारे फल सांगितले आहे .
- ७) लाभालाभ - यात १० गाथा आहेत . यात प्रश्नकर्त्याच्या प्रश्नानुसार आय निश्चित करू न
लाभालाभ फलाचे वर्णन केले आहे .
- ८) रोग निर्देश - यात २१ गाथा आहेत . रोगासंबंधी प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत .
- ९) कन्यापरीक्षण - यात ११ गाथातून विवाहाच्या दृष्टीने कन्येची परीक्षा कशी करावी , याचे
वर्णन आहे .
- १०) भू-लक्षण - २५ गाथामध्ये प्रश्नानुसार कशा प्रकारची भूमी कुल गोत्र , धन वृद्धी
करणारी असेल , कोणती हानीकारक असेल याचे वर्णन केले आहे .
- ११) परिज्ञान - यात ९ गाथा आहेत . प्रश्नकर्त्याच्या प्रश्नाच्या अक्षरावरु न गर्भासंबंधी गुप्त
प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत .
- १२) विवाह - फक्त पाच गाथामध्ये विवाहसंबंधीच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत .
- १३) गमनागमन - यात ९ गाथा आहेत . परदेशात किंवा लांब गेलेल्या व्यक्तीच्या
आगमनासंबंधी प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत .
- १४) परिचित ज्ञान - ५ गाथामधून कोणता मनुष्य शत्रु किंवा मित्राचे रु प प्राप्त करील किंवा
कोणापासून लाभ व नुकसान होईल या संबंधीच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत .
- १५) जय-पराजय - १३ गाथामधून शत्रूच्या आक्रमणाचे वेळी जय मिळेल किंवा नाही आक्रमण
केढ्हा करावे यासंबंधी प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत .

- १६) वर्षालक्षण- यात २८ गाथा आहेत . यात पावसासंबंधीच्या प्रश्नांची उत्तरे आहेत .
- १७) अर्थकांड - यात २१ गाथा असून त्यात तेजीमंदीचा विचार केला आहे .
- १८) नष्टपरिज्ञान - यात ३१ गाथा असून , हरवलेल्या वस्तु , चोरी यासंबंधीचा विचार केला आहे .
- १९) तपोनिर्वाह परिज्ञान - यात ७ गाथा असून संसारातून विरक्त होणारी व्यक्ती आपले वैराग्यपूर्ण जीवन व्यवस्थित पार पाढू शकेल की नाही , याचा विचार केला आहे .
- २०) जीवितमान - सात गाथांमधून ग्रहदशेतून आयुष्य किती असेल , याची माहिती दिली आहे .
- २१) नामाक्षरादेश - या प्रकरणात ११ गाथा आहेत . दानाशिवाय धन , चंद्राशिवाय रात्र शोभत नाही , तसेच नामाशिवाय वस्तु , व्यक्ती शोभत नाही . म्हणून प्रश्नातील अक्षरावरु न नावाचे वर्णन केले आहे .
- २२) प्रश्नाक्षर संख्या - यात ११ गाथा आहेत . प्रश्नातील अक्षरांची गणना करू न शुभाशुभ फल सांगितले आहे .
- २३) संकीर्ण - १६ गाथामधून वेगवेगळ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याची प्रक्रिया सांगितली आहे .
- २४) काळ - सात गाथामधून प्रश्नांची फले कधी मिळतील , यासंबंधीचा उहापोह केला आहे .
- २५) चक्रपूजा - यात ५ गाथा असून शेवटी १२ पद्यातून स्तुति लिहिली आहे . शेवटी १२ मंत्रदेखील दिले आहेत .

अशा प्रकारे विचारलेल्या प्रश्नात किती अक्षरे आहेत त्यावरु न त्याचे काय फल मिळू शकेल , याचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे . प्रश्नकर्ता हा शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या शुद्ध पवित्र असला पाहिजे . तनमनाच्या शुद्धीबरोबरच शेवटी मांत्रिक शुद्धीचे विवेचन केले आहे . प्रश्नशास्त्राच्या दृष्टीने हा ग्रंथ अतिशय महत्वाचा आहे . या ज्योतिष्यासंबंधीच्या ग्रंथामुळे आचार्यांनी जैन साहित्यात मोलाची भर घातली आहे .